

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Факультет аудіовізуального мистецтва

Кафедра мистецтвознавства

Силабус

навчальної дисципліни

«ІСТОРИЯ КІНЕМАТОГРАФУ»

освітньо-професійна програма

«Акторське мистецтво драматичного театру і кіно»

рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

галузь знань 02 «Культура і мистецтво»

спеціальність 026 «Сценічне мистецтво»

2024 рік

Силабус склав

Доктор мистецтвознавства

Володимир МИСЛАВСЬКИЙ

Мова навчання – українська

Силабус затверджено на засіданні кафедри мистецтвознавства

Протокол № 1 від 28 серпня 2024 р.

Завідувач кафедри мистецтвознавства

 Владлена ЛИСЕНКОВА

Зміни до силабусу оновлено на засіданні кафедри мистецтвознавства

Протокол № 8 від 27 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри мистецтвознавства

 Владлена ЛИСЕНКОВА

Силабус затверджено на засіданні ради факультету аудіовізуального мистецтва

Протокол № 2 від « 29 » серпня 2024 року

Голова ради факультету АВМ Наталія МАРХАЙЧУК

Зміни до силабусу оновлено на засіданні ради факультету аудіовізуального мистецтва

Протокол № 5 від « 28 » листопада 2024 року

Голова ради факультету АВМ Наталія МАРХАЙЧУК

1. ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО КУРС

1.	Назва дисципліни	Історія кінематографу
2.	Викладач	Миславський Володимир Наумович https://ic.ac.kharkov.ua/navchannya/avm/ksm/ksm.html
3.	Контактні дані викладача (роб. тел., емейл)	Миславський В.Н. volodumur_muslavsky@xdak.ukr.education odry2006@gmail.com 0675781300
4.	Інформація про консультації / дні занять	Графік консультацій є гнучким, за попередньою домовленістю зі здобувачем / Дні занять згідно з розкладом https://ic.ac.kharkov.ua/navchannya/rozklad/rozklad.html
5.	Логіка вивчення курсу	Пререквізити: Навчальний курс «Історія кінематографу» має вагомe значення у підготовці здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 026 «Сценічне мистецтво», освітньо-професійна програма «Акторське мистецтво драматичного театру і кіно» та неперервно пов'язаний з іншими дисциплінами циклу, з метою формування цілісності художньо-творчої особистості. Постреквізити: Розуміння специфіки кінотворчості, розвиток творчого потенціалу особистості, самостійного критичного мислення, ціннісних орієнтацій полегшують засвоєння таких дисциплін «Майстерність актор», «Специфіка роботи актора перед камерою» тощо.

2. АНОТАЦІЯ ДО КУРСУ

Зміст курсу вивчає історію становлення мистецтва кіно і його значення в контексті аудіовізуальної культури ХХ – ХХІ століття.

3. МЕТА КУРСУ

Мета – виявити специфіку кінематографу і його виразних засобів в контексті світової аудіовізуальної культури ХХ– ХХІ століття.

4. КОМПЕТЕНТНОСТІ

<p>ЗК02. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій.</p> <p>ЗК03. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.</p> <p>ЗК08. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності.</p>
<p>СК02. Здатність до творчого сприйняття світу та його відтворення у художніх сценічних образах.</p> <p>СК07. Здатність до розуміння та оцінювання актуальних культурно-мистецьких процесів.</p> <p>СК10. Здатність до критичного аналізу, оцінки та синтезу нових складних ідей у творчо-виробничій сценічній діяльності.</p> <p>СК14. Здатність аналізувати твори літератури і мистецтва на основі критичного осмислення теорій, принципів, методів і понять сценічного мистецтва.</p> <p>СК15. Здатність вільно орієнтуватися у напрямках, стилях, жанрах та видах сценічного мистецтва, творчій спадщині видатних майстрів.</p>

5. ПРОГРАМНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

<p>ПР04. Здійснювати пошук необхідної інформації у професійній літературі, в мережі Інтернет та інших джерелах.</p> <p>ПР08. Обирати, аналізувати та інтерпретувати художній твір для показу (демонстрації), самостійно обирати критерії для його оцінки.</p> <p>ПР09. Співвідносити мистецькі ідеї та твори із соціальним, культурним та історичним контекстом для глибшого їх розуміння.</p> <p>ПР11. Розуміти сценічне мистецтво як художній та соціокультурний феномен, знати специфічні відмінності художньої мови театру та перформативних мистецтв.</p> <p>ПР13. Знати основні етапи (епохи, стилі, напрямки) у розвитку театру, кіно, літератури, образотворчого мистецтва, музики; основні факти про видатних особистостей у сфері мистецтва; класифікувати види та жанри сценічного мистецтва.</p> <p>ПР14. Самостійно ідентифікувати напрями та концепції сценічного мистецтва у контексті сучасного мистецького і культурного життя.</p> <p>ПР15. Аналізувати та оцінювати досягнення художньої культури, твори літератури та мистецтва з урахуванням історичного контексту. Здійснювати аргументований критичний аналіз творів сценічного мистецтва. Виявляти тенденції розвитку сучасного мистецько-художнього процесу.</p>

6. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ

Ознаки курсу	вибіркова компонента
Формат курсу	денна форма навчання, 5 семестр
Обсяг курсу	кількість кредитів – 3
	5 семестр
	загальна кількість годин
	90
	аудиторних
	30
	лекційні
	26
	семінарські
	4
	самостійна робота

	60
Технічне і програмне забезпечення / обладнання	Переносна мультимедійна система: Проектор ViewSonic VS13870 2015 р. Колонки Sven BF21R 2015 р. Переносний екран.Ноутбук Lenovo ThinkPad T480S (введення у експлуатацію – 2022 р.). Програмне забезпечення: Firefox 130.0.1, Chrome 129.0.6668.70/71 , Libre Office 24.8.2, Open Office 4.1.15, PDF XChange Viewer 10, 7-zip 23-01, Zoom 6.2.0 (не потребує ліцензування). Classroom, Meet у корпоративному освітньому сервісі Google Workspace for Education у разі навчального процесу онлайн.
Форми, види навчальних занять та методи навчання	Форми: навчальні заняття, самостійна робота, контрольні заходи Види: лекційні заняття, семінарські заняття Методи: - <i>за джерелом передавання та сприйняттям здобувачами навчальної інформації:</i> словесні, наочні, практичні методи; - <i>за логікою передавання та сприйняттям здобувачами навчальної інформації:</i> індуктивні та дедуктивні методи; - <i>за стимулюванням навчально-пізнавальної діяльності:</i> методи стимулювання пізнавальних потреб та інтересів, дискусії, проблемні ситуації.
Поточний контроль	Поточне оцінювання здійснюється за кожним завданням в межах тем. Оцінюються і завдання, виконувані в аудиторії / онлайн : усне опитування, ведення конспекту лекцій, конспектування літературних джерел, виконання практичних завдань, перегляд і аналіз фільмів, фрагментів.
Підсумковий контроль	Екзамен
Політика курсу*	Умовами опанування навчальної дисципліни є: <ul style="list-style-type: none"> ● систематичне виконання усіх поставлених завдань; ● дотримання «Правил внутрішнього розпорядку для осіб, які здобувають вищу освіту в Харківській державній академії культури» (https://ic.ac.kharkov.ua/norm_base/pvr/pravila_s_20.pdf); ● дотримання академічної доброчесності (інформація щодо академічної доброчесності – сайт ХДАК – https://ic.ac.kharkov.ua/public_inf/acad_dobr/acad_dobr.html; «Кодекс академічної доброчесності Харківської державної академії культури» (https://ic.ac.kharkov.ua/norm_base/kodeks_ad/kodeks_ad.html); ● запобігання / протидія булінгу (цькуванню) – («Положення про політику запобігання і протидії булінгу (цькуванню) у ХДАК» https://ic.ac.kharkov.ua/public_inf/pologen/pologen/pologen_pzpb22.pdf ● невідкладне вирішення конфліктних ситуацій здійснюється відповідно до «Положення про політику і процедури вирішення конфліктних ситуацій в освітньому процесі в ХДАК» (https://ic.ac.kharkov.ua/public_inf/pologen/pologen/pologen_ppvks2.pdf) ● визнання результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти здійснюється відповідно до «Положення про порядок визнання результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти у ХДАК» https://ic.ac.kharkov.ua/public_inf/pologen/pologen/pologen_pvrn_23.pdf

7. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви розділів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	с	інд	с.р.		л	п	с	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
5 семестр												
Розділ 1. Екранна культура німого кіно (1895-1929)												
Тема 1. Народження і становлення світового кінематографа (1895–1915).	9	2		1		6						
Тема 2. «Великий німий», як образ світового кіно 1920-х рр.	12	4				8						
Тема 3. Комічна школа і коміки німого кіно (1908–1928)	8	2				6						
Тема 4. Український кінематограф в умовах національно-культурної автономії (1922–1930).	15	4		1		10						
Разом за розділом 1	44	12		2		30						
8 семестр												
Розділ 2. Від звуку і кольору до постмодернізму												
Тема 5. «Кіно контестації» і масовий кінематограф Італії 1960–1970-х рр.	8	2				6						
Тема 6. «Нова хвиля» і режисери «нової генерації» у французькому кінематографі 1960–1970-х рр.	13	4		1		8						
Тема 7. «Нове німецьке кіно» і «Вільне кіно» Великобританії 1960–1970-х рр.	12	4				8						
Тема 8. Місце	13	4		1		8						

кінематографа США в соціокультурному контексті											
Разом за розділом 2	46	14		2		30					
Всього за семестр	90	26		4		60					

8. СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ

Шкала орієнтовного нарахування балів за основні форми навчальної діяльності

Поточний контроль:

- доповідь на семінарських заняттях - 40 балів (4 теми по 10 балів);
- усне/письмове опитування – 5 балів (5 тем по 1 балу);
- виконання завдань для самостійної роботи –15 балів - (по 1 / 2 бали);

Підсумковий контроль:

Екзамен (тест) - до 40 балів.

Всього 100 балів

Розподіл балів, які отримують здобувачі освіти

Розділ 1				Розділ 2				Екзамен	Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8		
12	3	3	12	3	12	3	12»	40	100

Рейтингова оцінка з дисципліни та її переведення в оцінки за національною шкалою і шкалою ECTS здійснюється згідно з Положенням про оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти ХДАК.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	A	Відмінно
82 – 89	B	Добре
74 – 81	C	
64 – 73	D	Задовільно
60 – 63	E	
35 – 59	FX	Незадовільно з можливістю повторного складання
0 – 34	F	Ненезадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

9. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
(за умови, якщо цей вид занять передбачений навчальним планом)

НАЗВА	Хід виконання роботи (питання, які будуть розглянуті на занятті)	Рекомендована література	Кількість балів, які може отримати здобувач
Тема 1. Народження і становлення світового кінематографа (1895–1915)	1. Вплив на становлення кінематографа суміжних мистецтв – театру, літератури, живопису, музики.	1, 2, 10, 17	10
Тема 4. Український кінематограф в умовах національно-культурної автономії (1922–1930)	1. Діяльність ВУФКУ: творча стратегія, актори, фільми.	2, 10, 58	10
Тема 6. «Нова хвиля» і режисери «нової генерації» у французькому кінематографі 1960–1970-х рр.	1. Особливості «нової хвилі»: кіномова, актори, фільми.	5, 13, 14, 15	10
Тема 8. Місце кінематографа США в соціокультурному контексті	1. Розвиток американського кінематографу у другій половині ХХ століття.	3,11, 16, 30, 34,48	10

10. ПИТАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Ярмарковий кіноатракціон, ера кінопрімітивів (1900–1908).
2. Поширення винаходу братів Люм'єр у Європі та в США.
3. Вплив на становлення кінематографа суміжних мистецтв.
4. Різноманіття жанрів у світовому кінематографі (драма, мелодрама, комедія, вестерн).
5. Розвиток виразних можливостей кіномови.
6. «Нова хвиля»: особливості, персоналії, фільми.
7. «Нове німецьке кіно»: особливості, персоналії, фільми.
8. «Вільне кіно» Великобританії: особливості, персоналії, фільми.
9. Молодіжні фільми американського кінематографу
10. Перегляд та аналіз фільму «Привід Опері».
11. Перегляд та аналіз фільму «Віднесені вітром».
12. Перегляд та аналіз фільму «Громадянин Кейн»
13. Перегляд та аналіз фільму «Фотозбільшення».
14. Перегляд та аналіз фільму «Бляшаний барабан».
15. Перегляд та обговорення фільму «Апокаліпсис сьогодні».

11. ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМЕСТРОВОГО ТЕСТУВАННЯ

1. Період ярмаркового кіно (1900–1908).
2. Перші екранізації літературних творів, наслідування театральних постановок.
3. Пошуки виразних засобів кінематографу на початковому етапі.
4. «Великий німий» як образ світового кіно 1920-х рр.
5. Формування «система зірок».
6. Пошук вигляду і характеру героя на екрані.
7. Творчість Чарлі Чапліна.
8. Початок українського кіновиробництва в умовах НЕПу.
9. Діяльність ВУФКУ: творчість, комерція і політика.
10. Творчість Олександра Довженко.
11. Кінематограф Італії 1960–1970-х рр.
12. «Нова хвиля» і режисери «нової генерації» у французькому кінематографі 1960–1970-х рр.
13. «Нове німецьке кіно»: творчі пошуки, проблематика, персоналії
14. «Вільне кіно» Великобританії 1960–1970-х рр.: творчі експерименти, персоналії.
15. Американський кінематограф в соціокультурному контексті 1960–1970-х рр.
16. Розвиток американського кіно 1970-х рр.: нові фактори впливу, фільми.

12. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Основна

1. Бордмен А. О. Ілюстрована історія кіно. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 112 с.
2. Брюховецька Л. І. Кіномистецтво: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Логос, 2011. 391 с.
3. Вільярехо Є. Фільм. Теорія і практика / перекл. з англ. Харків : Гуманитарний Центр, 2015. 228 с.
4. Дротенко В. І. Кіномистецтво і телебачення : навч. посібник. Дрогобич : Ред.-видав. від. ДДПУ ім. І. Франка, 2012. 116 с.
5. Зубавіна І. Б. Екранна культура: засоби моделювання художньої реальності (час і простір у кінематографі). К. : Інтертехнологія, 2006. 272 с.
6. Зубавіна І. Б. Онтологія віртуального простору: Екранознавчі зшитки. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 376 с.
7. Зубавіна І. Б. Час і простір у кінематографі. К. : Щек, 2008. 448 с.
8. Кравцов Н. Історія анімації. Як народжується мистецтво. К. : ArtHuss, 2019. 192 с.
9. Кракауер З. Від Калігарі до Гітлера – психологічна історія німецького кіно / перекл. з німецької. К. : Грані-Т, 2009. 384 с.
10. Миславський В. Н. Кінословник. Терміни. Визначення. Жаргонізми. Харків : ХЧМГУ, 2006. 328 с.
11. Миславський В. Н. Західний кінематограф. Концептуально-термінологічний словник. Харків : ТОВ Видавництво «Точка», 2024. 228 с.
12. Мусієнко О. С. Модернізм & авангард: єдність протилежностей. Кінематограф ХХ століття. К. : Логос, 2018. 400 с.
13. Мусієнко О. С. Нова хвиля у французькому кінематографі. К. : [КДІТМ ім. І. К. Карпенка-Карого]. 1995. 87 с.

14. Мусієнко О. С. Новаторські течії у французькому кінематографі (друга половина ХХ століття). К. : Заповіт, 2005. 116 с.
15. Погребняк Г. П. Авторський кінематограф крізь призму мистецької особистості, монографія К. : НАКККіМ. 2013. 128 с.
16. Погребняк Г. П. Авторський кінематограф у культурному просторі другої половини ХХ – початку ХХІ століття. К. : НАКККіМ, 2020. 448 с.
17. Росс Э. Кіношно. Графічна мандрівка світом кіно. К. : Рідна мова, 2019. 200 с.
18. Світова кінокласика. Випуск 1. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : КМ Академія, 2000. 140 с.
19. Світова кінокласика. Випуск 2. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : КМ Академія, 2002. 152 с.
20. Світова кінокласика. Випуск 3. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : КМ Академія, 2004. 152 с.
21. Світова кінокласика. Випуск 4. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : Задруга, 2007. 136 с.
22. Світова кінокласика. Випуск 5. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : Задруга, 2009. 156 с.
23. Світова кінокласика. Випуск 6. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : Задруга, 2011.
24. Світова кінокласика. Випуск 8. Збірник статей / Упор. Л. Брюховецька. К. : «АРТ КНИГА», 2018. 136 с.
25. Селбі Е. Анімація. К. : ArtHuss, 2019. 224 с.
26. Скуратівський В. Л. Екранні мистецтва у соціокультурних процесах ХХ ст.: Генеза. Структура. Функція. К. : Поезія, 1997. Ч. 1. 224 с.; Ч. 2. 229 с.
27. Чміль Г. П. Екранна культура: плюральність проявів. Харків : Крук, 2003. 345 с.
28. Яськів О. Вечір з кіно II. Путівник по світу кіно. Харків : Фолю, 2021, 288 с.
29. Яськів О. Вечір з кіно. Путівник по світу кіно. Харків : Фолю, 2018. 524 с.
30. Barrier M. The Animated Man. A Life Of Walt Disney. University of California Press, 2007. 414 p.
31. Bernard S.-C. Documentary Storytelling (2nd edition). Focal Press, 2007. 395 p.
32. Bordwell D., Staiger J., Thompson K. The Classical Hollywood Cinema: Film Style and Mode of Production to 1960. New York, 1985. 652 p.
33. Bordwell D., Thompson K. Film History: An Introduction. McGraw-Hill, 2003. 788 p.
34. Cook D. A History of Narrative Film. Fifth Edition. eBook, 2016. 864 p.
35. Dixon W., Foster G. A Short History of Film, 3rd ed. 2018 : Rutgers University Press. 525 p.
36. Dorling Kindersley. The Movie Book. eBook. 2016. 352 p.
37. Elsaesser T. European Cinema. Face to Face with Hollywood. Amsterdam University, 2005. 567 p.
38. Grant B.-K. Schirmer Encyclopedia of Film. Vol. 3. Independent Film – Road Movies. Thomson Gale, 2007. 401 p.
39. Hunter I. Q., Porter L. The Routledge Companion to British Cinema History. outledge; 1st edition, 2017. 472 с.
40. Johnson T., Del Vecchio D. Hammer Films: An Exhaustive Filmography. 2012. 410 p.
41. Keith G.-B. Schirmer Encyclopedia of Film: 4 Volume set. Schirmer, 2007. 1200 p.
42. Leitch T. Crime Films. Cambridge University Press, 2004. 400 p.
43. Lewis J. Essential cinema. An Introduction to Film Analysis. Boston : Wadsworth, 2014. 331 p.
44. Mislavskiy V. Entertaining film studies. Saarbrücken : Scientia Scripts, 2020. 108 p.
45. Neupert R. A History of the French New Wave Cinema. Second Edition. eBook, 2007. 424 p.

46. Nowell-Smith G. The Oxford History of World Cinema. Oxford University Press, USA. 1997. 856 p.
47. Robert C. Allen, Gomery Douglas. Film History: Theory and Practice. New York, San Francisco, 1985. 276 p.
48. Roger C., Koepnick K. Kopp Berlin School Glossary: An ABC of the New Wave in German Cinema. Intellect Books, 2013. 308 p.
49. Sadoul G. Les Merveilles du cinéma, Les Éditeurs français réunis, 1957. 466 p.
50. Toeplitz J. Historia sztuki filmowej (1895–1918). T. 1. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1955. 282 s.
51. Toeplitz J. Historia sztuki filmowej (1918–1928). T. 2. Warszawa : Filmowa Agencja Wydawnicza, 1956. 456 s.
52. Toeplitz J. Historia sztuki filmowej (1928–1933). T. 3. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1959. 282 s.
53. Toeplitz J. Historia sztuki filmowej (1934–1939). T. 4. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1969. 536 s.
54. Toeplitz J. Historia sztuki filmowej (1939–1945). T. 5. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1970. 555 s.

Допоміжна

55. Безклубенко С. Відеологія. Основи теорії екранних мистецтв. Київ, 2004. 213 с.
56. Бурлака В. Історія образу. Мистецтво 2000-х. Київ : Фонд підтримки візуальних досліджень, 2011. 206 с.
57. Брюховецька Л. І. Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції / Кінематографічні студії. Випуск восьмий. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 570 с.
58. Брюховецька Л. І. Приховані фільми. Українське кіно 1990-х. Київ : АртЕк, 2003. 384 с.
59. Госейко Л. Історія українського кінематографа 1896-1995. Київ : KINO-KOLO, 2005. 464 с.
60. Журов Г. В. З минулого кіно на Україні. Київ : Вид-во Академії Наук УРСР 1959. 144 с.
61. Нариси з історії кіномистецтва України / редкол.: В.Сидоренко (голова) та ін. Київ : Інтертехнологія, 2006. 864 с.
62. Олександр Довженко: Маловідомі сторінки / упоряд. В.Н.Миславський. Харків : Дім Реклами, 2015. 260 с.
63. Роднянський О. Виходить продюсер. Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2016. 408 с.
64. Роміцин А. А. Українське радянське кіномистецтво. Київ : Вид-во Академії Наук УРСР 1959. 227 с.
65. Скуратівський В. Л. Екранні мистецтва у соціокультурних процесах ХХ ст.: Генеза. Структура. Функція. Київ : Поезія, 1997. 224 с.
66. Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань : Розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ століть / Ін-т проблем сучасного мист-ва ; Акад. мистецтв України. Київ : ВХ [студіо], 2008. 187 с.
67. Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання: зб. наук. статей / упоряд. Л.Брюховецька. Київ : Задруга, 2010. 252 с. Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання: зб. наук. статей / упоряд. Л.Брюховецька. Київ : Задруга, 2010. 252 с. Чаплін Ч. Моя біографія. Київ : «Мистецтво», 1989.